

УДК 821.161.3-1Купала: 81' 373.23

Онімныя і апелятыўныя назвы асоб як сродкі вобразнасці ў паэме «Бандароўна» Янкі Купалы

В.А. ЛЯШЧЫНСКАЯ

У артыкуле ўпершыню выяўлены онімныя і апелятыўныя найменні дзеючых асоб, дапоўненыя атрыбутыўнымі характарыстыкамі, параўнальнымі зваротамі, пры абазначэнні двух герояў – Бандароўны і Патоцкага ў паэме «Бандароўна» Я. Купалы. Устанаўліваецца ўзаемадзеянне і ўзаемасувязь слова і вобраза ў структуры мастацкага тэксту, месца онімных і апелятыўных найменняў асоб сярод вобразных сродкаў тэксту і іх стылістычная роля як адзінак тэксту.

Ключавыя словы: паэма «Бандароўна», Я. Купала, онім, апелятыў, азначэнне, параўнальны зварот, сродак вобразнасці.

The article singles out onymic and appellative character names in combination with similes, used for denoting the main characters – Bandarouna and Patotski – in J. Kupala's poem «Bandarouna». The author defines the interaction and correlation between the word and imagery in the structure of fictional text and the place of onymic and appellative character names among other expressive means and their stylistic role as text units.

Keywords poem «Bandarouna», J. Kupala, onym, appellative, attribute, simile, expressive means.

Вывучэнне найменняў асоб у мастацкім тэксце ўжо мае свае набыткі, тым не менш даследаванне онімаў не страчвае сваёй актуальнасці і ў апошнія дзесяцігоддзі, пра што сведчаць публікацыі замежных айчынных і мовазнаўцаў, у прыватнасці Н.Д. Аруцюнавай [1], Ю.А. Карпенкі [2], А.Ф. Рогалева [3], В.В. Шура [4] і інш., прысвечаныя розным аспектам вывучэння найменняў асоб у мастацкай літаратуры розных родаў і жанраў.

Вывучэнне мовы твораў класіка беларускай літаратуры Янкі Купалы не можа быць поўным і ўсебаковым без уліку онімаў, аналізу іх выкарыстання, вызначэння месца і ролі ў творчай спадчыне мастака ўвогуле і ў асобным творы ў прыватнасці, тым больш што Янка Купала ўжывае самыя розныя ўласныя найменні: імёны, прозвішчы, псеўданімы, мянушкі людзей, агіённымы, тапонімы, айконімы, гідронімы, дрымонімы, харонімы і інш., пра што сведчаць толькі асобныя прыклады: *Алесья, Антоля, Апанас, Тамаш, Буйніцкі, Эпімах-Шыпіла, Цішка Гартны, Кукса, Бычок, Ісус, Пятрок, Хрыстос, Аконы, Карзюкі, Свіслач, Вілля, Даўінаўскі гасцінец, Белая Русь* і інш. Уласныя назвы асоб, тапонімы ў мастацкіх творах Янкі Купалы ўжо былі аб'ектам нашага даследавання [5]–[7], і ўсё ж мы зноў звярнуліся да ўласных назваў асоб, аднак ўжо, па-першае, у спалучанасці іх з апелятыўнымі найменнямі адных і тых жа персанажаў, па-другое, на матэрыяле тэкставага выкарыстання іх толькі ў адным творы. А асноўная мэта даследавання – выяўленне стылістычнай ролі ўласных і апелятыўных найменняў, іх узаемасувязі і функцыянавання ў тэксце твора як сродкаў сістэмы выразнасці і вобразнасці мовы паэмы «Бандароўна» Янкі Купалы [8].

Паэма «Бандароўна» Янкі Купалы з падзагалоўкам «*З народнай песні*», якая ўпершыню была надрукавана ў «Нашай ніве» ў 1913 годзе (№ 29 за 13 ліпеня) і ў якой, акрамя 91 і 92 радкоў, ніякіх змен ў далейшым не было зроблена аўтарам, мае ў аснове сваёй сюжэт, які, паводле слоў самога аўтара, запазычаны «з этнаграфіі», што падкрэслівае знаёмства паэта з песнямі пра Бандароўну, запісанымі на тэрыторыях Украіны і Беларусі і змешчанымі ў «Матэрыялах для вывучэння побыту і мовы рускага насельніцтва Паўночна-Заходняга краю» П. Шэйна [8, с. 408]. Дарэчы тут узгадаць і аўтарскія спасылкі на фальклорнае паходжанне сюжэту твора ў самой паэме, дакладней у першай частцы як уступе тэксту паэмы: *Аб прыгож ай Бандароўне / І аб справах пана / Застался ў народзе / Песня здаўна-даўна* [8, с. 79], а таксама ў апошняй, дванацатай частцы, як заключэнні паэмы: *З долі ж горкай Бандароўны, / І з таеі часіны / Засталіся толькі казкі, / Песні ды ўспаміны* [8, с. 90].

У паэме выяўляецца супрацьпастаўленне двух асноўных персанажаў, што выступаюць прадстаўнікамі двух розных лагераў, – пан Патоцкі і Бандароўна, аб якіх падаюцца кароткія, але надзвычай выразныя звесткі-характарыстыкі, сярод якіх займаюць пэўнае месца і адыгрываюць немалаважную ролю онімныя і апелятыўныя назвы гэтых асоб.

Паэма пачынаецца прэзентацыяй герояў – пана Патоцкага, які з сваёй хеўрай гаспадарыць над бедным народам і ад якога «*стоане змучана Украіна, к небу шле пракляцце*», і Бандароўны, аб якой «*засталася у народзе / Песня здавен-даўна*» [8, с. 79]. Ужо ў першых радках паэмы, як і далей, а ўсяго сем разоў, ужыта толькі прозвішча першага героя – *Патоцкі*, якое, як правіла, суправаджаецца назоўнікам-ідэнтыфікатарам *пан* (назоўнік знаходзіцца ў прэпазіцыі да прозвішча) ці нават замяняецца гэтай апелятыўнай назвай як адзнакай сацыяльнага становішча ў залежнасці ад маўленчай сітуацыі: *Ды Патоцкага збаўляе / Хеўра і багацце* [8, с. 79]; *К таму часу ў Берастэчка / К дружыне казачай / Прыблукайся пан Патоцкі* [8, с. 81]; *Лезе пан да Бандароўны, / Увесь гарыць, бы ў жары* [8, с. 81]; *Неспакоен пан Патоцкі* [8, с. 89] і інш. Акрамя гэтага наймення, у творы двойчы ўжыта яшчэ адна онімная назва для гэтага персанажа твора – Канеўскі: *Асцярож на, пан Канеўскі! / Будзе ліха, будзе* [8, с. 81]; *Тут як стрэліць пан Канеўскі / У леза яе вуха, – / Стала наша Бандароўна / І нема, і глуха* [8, с. 87]. Онім Канеўскі з’яўляецца вытворнай адзінкай: утворана ад тапоніма пры дапамозе суфікса -ск-, або ў паэме выкарыстана назва асобы, якая сведчыць пра месца нараджэння ці пражывання, што тройчы падмацоўваецца ў тэксце апісальным выразам *пан з Канёва / Канева: На Украіне пан Патоцкі, / Пан з Канёва родам* [8, с. 79]; *Пан з Канёва не даруе / Хараству тваёму, / Як не ўмее дараваці / Ён нідзё нікому* [8, с. 82]; *Перад панам тым з Канева / Смела дзеўка стала* [8, с. 86].

Паэт называе свайго героя проста Патоцкім ці Канеўскім, што дае падставы для выказвання меркавання аб наяўнасці нядобразычлівага стаўлення, негатыўных адносін аўтара да свайго героя, аб выражэнні яўна адмоўнай канатацыі, асабліва ў сувязі з другім онімам-прозвішчам, які паводле свайго гучання выклікае асацыяцыі з жывёлай.

У адрозненне ад наймення аднаго героя твора па прозвішчы сваю другую галоўную гераіню Купала называе па імені – *Бандароўна*, якое паўтараецца ў тэксце 22 разы: *Уцякала Бандароўна / У поле з цёплай хаты* [8, с. 82]; *Не прыйшлося спачываці / Доўга Бандароўне* [18, с. 83] і інш.

У адным выпадку сваё імя называе і сама гераіня, калі дае адказ на прапанову пана выбіраць яго ці смерць: *Пі, гуляй з сваёй раўнёю, / Покі ваша сіла, – / Бандароўне больш да твару – / Чымся ты – магіла* [8, с. 86], што надзвычай дарэчна псіхалагічна (суб’ектыўна) і сітуацыйна (аб’ектыўна).

Паведамляецца ў тэксце паэмы пра месца пражывання Бандароўны – Берастэчка, указваецца прозвішча яе бацькі і, значыць, яе – Бандарэнка: *У слаўным месце Берастэчку – / Слаўны Бандарэнка, / У яго дочка – Бандароўна, / Пашукаць – паненка* [8, с. 80]. Называе паэт і яе маці, ужываючы аўтарызаваны онім-характарыстыку Бандарыха як тыповае найменне жонкі паводле прозвішча мужа: *Як прыходзіў Бандарэнка, / А з ім – Бандарыха* [8, с. 87]. І ўсе гэтыя онімныя найменні выконваюць характарыстычную функцыю, паколькі ўказваюць на нацыянальную прыналежнасць сям’і гераіні паводле прозвішча Бандарэнка, а ўсе разам онімы – Бандароўна, Бандарэнка, Бандарыха – на роднасныя, сямейныя сувязі, а сваім гукавым паўторам, агульнасцю гучання часткі ўсіх трох названых уласных імёнаў выражаюць еднасць, сілу і моц украінскага народа. Падкрэсліваецца гэта і апелятыўнымі адзінкамі. Так, калі за тое, што Бандароўна, «*ж артаў не пазнаўшы, з’ехала па твары*» Патоцкага, ён пагражае ўсім і асабліва дачцэ, бацьку, маці: – *Усе адказ дасце мне зараз – / Дочка, бацька, маці!* [8, с. 82], такім чынам яшчэ раз падкрэсліўшы і выразна вызначыўшы іх еднасць, сілу.

Як відаць, ужо толькі онімныя найменні герояў паэмы, уключаючыся ў сістэму моўных сродкаў, «з’яўляюцца сродкам адрознення персанажаў па іх сацыяльнай прыналежнасці» [6, с. 152], па іх поглядах, меркаваннях і адносінах да людзей і жыцця, імпліцытна выражаюць стаўленне аўтара да іх і, безумоўна, уздзеініваюць на ўспрыманне чытача і фарміраванне яго ацэнкі.

Акрамя онімных, у паэме выкарыстоўваюцца таксама апелятыўныя найменні Патоцкага і Бандароўны і займеннікі, з якіх найбольш выразна выступае займеннік *ты*, ужыты чатыры разы ў мове Бандароўны да Патоцкага: *Сваё золата, палацы / Застаўляй сабе ты; Бандароўне больш да твару – / Чымся ты – магіла* [8, с. 86]. Асабліва выразна гучыць займеннік *ты* побач са звароткам *пан*: *Не прадасць яна дзявоцтва, / Як ты, пан, сумленне;* [8, с. 86], як і падкрэслена кантэкстна антанімія займеннікаў *ты* і *я* і іх формаў як сродкаў перадачы супрацьстаяння герояў у наступных радках: *– Дужы ты з сваім бааццем, / А я сілы большай, – / За мною праўда і народ мой, / За табой жа – арошы!* [8, с. 86].

Апелятыўныя назвы галоўных герояў паэмы Купалы яшчэ ў большай ступені, чым онімныя, выяўляюць супрацьлегласць і непрымірымасць двух класаў, прадстаўнікамі якіх выступаюць Патоцкі і Бандароўна, выражаюць розныя адносіны да іх аўтара, уздзеянчаюць на адпаведнае ўспрыманне іх у чытача. Аднак звяртае на сябе ўвагу тое, што Патоцкага паэт зноў, але яшчэ больш абмежавана і менш колькасна, чым пры дапамозе ўласных найменняў, называе пры дапамозе апелятываў. Так, толькі ў першай частцы паэмы пасля двойчы ўжытага прозвішча Патоцкі паэт называе яго духам, негатыўная ацэнка якога падмацоўваецца артыбутыўным эпітэтам *злы*: *Да сягоння жыве памяць / Аб злым гэтым дусе / На ўсёй чыста Украіне / І на Беларусі* [8, с. 79]. Калі ж «прыцягнулі Бандароўну к пану ў святліцу», аўтар ужо экспліцытна абазначае супрацьстаянне двух герояў паэмы, бо называе яго ворагам: *Глядзіць смега, ані моргане, / Ворагу ў вочы* [8, с. 84]. Дарэчы, пасля забойства Бандароўны ў тэксце паэмы ўжываецца вытворны ад назойніка *вораг* прыметнік *ворагава*: *Дый заглянулі [вочы Бандароўны], знаць, крэпка / У ворагава сэрца: / Пан Патоцкі ўж о не рад стаў / Сам сабе і дзеўцы* [8, с. 87].

Намнога часцей і больш разнастайна карыстаецца паэт апелятыўнымі назвамі для Бандароўны. Найперш адзначым назойнікі са значэннем роднасных адносін: нейтральны назойнік *дочка* ў мове аўтара пры першым знаёмстве чытачоў са сваёй гераіняй (*Слаўны Бандарэнка, / У яго дочка – Бандароўна, / Пацукаць – паненка* [8, с. 80]; *Кліча бацьку, кліча матку, / Каб забралі дочку* [8, с. 87]), у мове Патоцкага пры пагрозе ўсёй сям'і ў вышэй цытаваным урыўку, а таксама ласкальняны назойнікі *дачушка* і *донька*, з якіх першы ўжыты ў мове аўтара як выразнік спачування бацькам і яго адносін да Бандароўны (*Галасілі [Бандарэнка і Бандарыха] над дачушкай, / Галасілі сціха* [8, с. 87]; *Забіралі бацька, маці / Родную дачушку* [8, с. 88]), а другі – у мове бацькоў (*Ой, ламалі свае рукі / Стары са старою: – Налажылась донька наша / За ўсіх галавою!* [8, с. 87]) і ў мове «старэйшых людзей», аднасяльчан Бандароўны (*Уцякай жа за пагодай, / Донька маладая* [8, с. 82]) як яшчэ і паказчык нацыянальнай прыналежнасці, тым самым дыферэнцыруючы ўжыванне лексем у залежнасці ад сітуацыі маўлення і для пашырэння імпліцытнай інфармацыі.

З дапамогай розных апелятыўных лексем паэт вар'іруе найменне сваёй гераіні. Ён выкарыстоўвае агульнаўжывальныя назойнікі *дзеўка* і *дзеўчына* для абазначэння ўзросту і полу: *Перад панам тым з Канева / Смела дзеўка стала* [8, с. 86]; *Пан Патоцкі ўж о не рад стаў Сам сабе і дзеўцы* [8, с. 87], *Неспакоен пан Патоцкі / у сваёй правіне, / Што ўчыніў такую крыўду / Ні пра што дзеўчыне* [8, с. 89], называе яе *галубкай*, тым самым выразна эмацыянальна выяўляе сваю ацэнку, характарызуе станоўчыя адносіны да яе: *Хто галубку убароніць* [8, с. 84], *Застанецца памяць толькі / У стадзе галубіным, Што ім выдзер хтось галубку / Крываж адным чынам* [8, с. 84], абазначае з дапамогай кароткай формы субстантываванага прыметніка *нешчасліва*: *Пацягнулі нешчасліву / На вялікі мукі* [8, с. 83] ці *няхчасная*: *Вырве сэрцайка няхчаснай, / Вып'е кроў чырвону,* [8, с. 84], такім чынам па-рознаму называючы, характарызуючы і ва ўсіх выпадках выражаючы адносіны. І нават калі аўтар выкарыстоўвае стылістычна нейтральны назойнік *дзеўчына* для наймення гераіні, то яго нейтральнае найменне ўзмацняецца з дапамогай азначэння-ацэнкі *няхчасная*: *Збілі з дошак габляваных / Белу дамавіну / І складалі ў ёй няхчасну / Забіту дзеўчыну* [8, с. 88].

Дыферэнцыяцыя наймення галоўнай гераіні ў залежнасці ад адносін і ўмоў маўлення асабліва падкрэсліваецца выкарыстаннем атрыбутыўнага словазлучэння *пышная паненка* ў мове самога пана, які звяртаецца да яе: *– Ну, што воліш сабе выбраць, / Пышная паненка: / Ці ў бяседзе засядаці / Вось пад гэтай сценкай // І са мною піць, гуляці, / Ночкі каратаці? / Ці*

навекі косці парыць / У зямельцы-маці? [8, с. 85], аддаючы напэжнае не толькі прыгажосці Бандароўны, але і яе паводзінам, якія выклікаюць павагу нават і ў самога Патоцкага.

Акрамя непасрэднага наймення Бандароўны пры дапамозе апелятываў, Купала выкарыстоўвае апасродкаванае – праз параўнанне. Калі ўлічыць, што параўнанні – гэта адзін са спосабаў адлюстравання абагульняльнай прыроды мовы, то індывідуальная характарыстыка Бандароўны з дапамогай параўнальных зваротаў збліжаецца з абагульняльнай. Праз параўнанні яшчэ больш выразна выступае інфармацыя-адносіны да Бандароўны, як і да кожнай іншай дзяўчыны на яе месцы. Ужытыя ў паэме параўнанні, дзе аб'ектам выступае Бандароўна, а суб'ектам – назвы дрэва, птушкі, асобы, выразна характарызуюць герайню, выяўляюць ацэнку і адносіны аўтара да яе, фарміруюць эмацыйна-ацэнчнае ўспрыманне чытача. Паэт параўноўвае Бандароўну з *калінкай* (звернем увагу на памяншальна-ласкальную формы лексемы), звычайна ўжывальнай у фальклоры як сімвала беларускай дзяўчыны (*І стаіць яна прад панам, / Як калінка тая, / Што ў лузе, над ракою / Вецер пахіляе* [8, с. 84]), з *маладой* паводле яе месца за вясельным сталом (*Пасадзіў пан Бандароўну / У куце на лаве, Як бы тую маладую / У вясельнай славе* [8, с. 85]). Адзначым і наяўнасць скразнога вобраза маладой дзяўчыны, падмацаваннем чаго выступаюць «аднатэматычныя» параўнанні: як *маладая «ў вясельнай справе»*, якую ў дамавіну прыбіралі, «*як да шлюб»*, і якой з руты-мяты «*вяночак вілі ў дамоўку, як карону каралеўне, клалі на галоўку*» [8, с. 88]. У адным выпадку паэт параўноўвае не саму Бандароўну, а тое, як з ёю абышліся панскія гайдукі, з праступніцай ці чараўніцай: *Прыцягнулі Бандароўну / К пану ў святліцу, / Як праступніцу якую / Ці як чараўніцу* [8, с. 84], такім чынам апасродкавана ўзгадваючы дзікунскія расправы з нявіннымі і яшчэ раз па-новаму характарызуючы супрацьпастаўленне двух герояў паэмы як прадстаўнікоў двух класаў народа.

Такім чынам, онімныя і апелятыўныя найменні асоб, іншыя моўныя сродкі, скарыстаныя для абазначэння і характарыстыкі галоўных герояў, функцыянуюць у мове паэмы «Бандароўна» Янкі Купалы як дасканалыя сродкі адлюстравання і ацэнкі, характарыстыкі і супрацьпастаўлення іх сярод іншых шматлікіх і разнастайных моўных сродкаў выразнасці і дасканаласці мовы твора.

Літаратура

1. Арутюнова, Н.Д. Номинация и текст [Тэкст] / Н.Д. Арутюнова // Языковая номинация. – М. : Наука, 1977. – С. 304 – 357.
2. Карпенко, Ю.А. Имя собственное в художественной литературе [Тэкст] / Ю.А. Карпенко // Филологические науки. – 1986. – № 4. – С. 34–40.
3. Рогалев, А.Ф. Ономастика художественных произведений: Пособие [Тэкст] / А.Ф. Рогалев. – Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2002. – 194 с.
4. Шур, В.В. Онім у мастацкім тэксце: манаграфія [Тэкст] / В.В. Шур. – Мінск : Бел. кнігазбор, 2006. – 216 с.
5. Ляшчынская, В.А. Антрапанімічная лексіка ў паэзіі Янкі Купалы: імёны рэальных гістарычных асоб [Тэкст] / В.А. Ляшчынская // Роднае слова. – 2002. – № 10. – С. 24–26.
6. Ляшчынская, В.А. Уласнае імя ў паэзіі Янкі Купалы [Тэкст] / В.А. Ляшчынская // Актуальные вопросы славянской ономастики: Материалы Международной научной конференции (Гомель, 21–22 ноября 2002 г.) / Отв. ред. Р.М. Козлова. – Гомель : УО «ГГУ им. Ф. Скорины», 2002. – С. 150–156.
7. Ляшчынская, В.А. Уласнае імя і паэтычная норма [Тэкст] / В.А. Ляшчынская // Актуальные вопросы славянской ономастики: Материалы II Международной научной конференции (Гомель, 11–12 ноября 2004 г.) / Отв. ред. Р.М. Козлова. – Гомель : УО «ГГУ им. Ф. Скорины», 2004. – С. 127 – 132.
8. Купала, Я. Поўны збор твораў у дзевяці тамах [Тэкст] / Я. Купала. Т. 6. Паэмы, пераклады. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1999. – 430 с.